

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՌՈՐՆԵՐԻ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐՈՒՄ ԳՏՆՈՒԱԾ ՍԵՊԱԶԵԻ
ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1)

ԻՍԿԱԿԱՆ ԱՆԴԱՄ Մ. Վ. ՆԻԿՈԼՍԿՈՒ

I

Վանի արձանագրութեանց բովանդակութեան վերծանութիւնը՝
Սեպագիր արձանագրութեանց գիւտը Ռուսաստանում:

Վանի կոչուած սեպագիր արձանագրութիւնները գլխաւորապէս
վան քաղաքում և նրա շրջականերումն են գտնուում: 1827-ին
առաջին անգամ նրանց ընդօրինակեց գիտնական Շուլցը, որ
փրանսիական կառավարութեան կողմից ուղարկուած էր վանի
հնագիտական հետազոտութեան համար և նրա սեպագիր ար-
ձանագրութիւններն ընդօրինակելու: Նորա ճանապարհորդու-

1) Մ. Վ. Նիկոլսկու այս յօդուածը հրատարակուած է Մոսկուայի
Պաշտերական Լեռնագիտական Ընկերութեան պարբերական հրատարակու-
թեան մէջ (ДРЕВНОСТИ ВОСТОЧНЫЯ. Հատ. Ա. մ. 3. Մոսկուա 1893):
Խմբագրութիւնս անհրաժեշտ համարեց այս գիտնական յօդուածի ամ-
բողջական թարգմանութիւնը՝ աչքի առաջ ունենալով որ «Արարաւր»
մշտապէս հետաքրքրուել է Հայկական բեւոագրերի խնդրովը և արել է
իւր կարողացածը՝ տալով գիտնականներին հում նիւթ: Ռուսահայաստա-
նում գտնուած բեւոագրերը մեծաւ մասամբ գտնուել՝ ընդօրինակուել,
հրատարակուել կամ մասնագէտներին են ուղարկուել Միաբանութեանս
անդամների, մասնաւորապէս Սրբ. Մեսրոփը Արքեպիսկոպոսի ձեռքով:
Այս աշխատութիւնը մի յաջող ամփոփումն է մինչև այժմ հայկական
(այն է՝ Հայաստանում գտնուած) բեւոագրերի մասին եղած հրատարա-
կութեանց:

ՄԻԱԲԱՆ.

Թեան հաշիւը հրատարակուեցաւ միայն 12 տարուց յետոյ՝ այն է 1840 թուին Journal Asiatique— ամսագրում՝ հետեւեալ վերնագրով.— Sur le lac de Van et les environs (վանայ լճի վրայ և շրջակայքում), որին կցած էին 32 արձանագրութեանց նկարները: Նրանից յետոյ Լէյարդի 1850 թ., Ներսէս Սարգսեանի - 1864 թ. և Ռասսամի 1877 թ. կատարած ճանապարհորդութիւնների զգալի կերպով ուղղեցին և լրացրին Շուլցի հաւաքած նիւթը¹, բայց Շուլցի նկարներն ու տեղեկութիւնները ցայսօր վանի արձանագրութեանց գիտնական ուսումնասիրութեան ամենագլխաւոր աղբիւրն են կազմում:

Վլխաւորապէս սեպագիր արձանագրութեանց բովանդակութեան լուծմամբ սրարապով նշանաւոր ասորագէտները՝ ինչպիսիք էին Գինկը²), Հէնրի Ռուլինսոն³) և Լլնօրմանը⁴) փորձում էին վերծանել այդ արձանագրութիւնները, բայց նրանց փորձերը յաջողութիւն չունեցան:

Այդ արձանագրութեանց սեպագրերը փոխ են առնուած ասորեաստանականից և թէ ձեւակերպութեամբ, թէ ոճով նոյնն են, ինչ որ Ասուր Նասիր Աբալ և Սաղմանասար II Ասորեաստանի թագաւորներինը, որոնք իշխում էին IX և VIII դարերում՝ Քրիստոսից առաջ. նշանագրերը թէ գաղափարագրութեամբ, թէ ֆօնէտիկաբար (հնչագրութեամբ) գործ են ածւում այն նշանակութիւններով՝ ինչպէս որ ցոյց է տրուած Ասորեաստանական հեգարանի մէջ. բայց այդ տեսակ ընթերցանութեամբ կազմուած բառերն ու դարձուածները բոլորովին նման չէին ասորեաստանականին և ցարգ. տեղայումի

1. Լէյարդի վանի սեպագիր արձանագրութիւններից մեծ մասի նկարները գտնւում են Բրիտանական թանգարանում և դեռ ոչ միանգամ չեն հրատարակուել, Պրօֆ. Սէյսը իւր հետազոտութիւնները հրատարակելիս նրանցով օգտուել է: Ներսէս Սարգսեանի նկարները հրատարակուած են վեհաժողովում՝ հայերէն, իսկ հրատարակեց նաև չորս նոր արձանագրութիւններ:— Ռասսամի նկարները դարձեալ Սէյսի աշխատութիւնիցն են յայտնի, որը նրանցով օգտուել է:

2) Journal of the Royal Asiatic Society vol. IX. երես 387—447 (1848 թ.)

3) Ibid. vol. XII երես 475 (1850 թ.)—

4) Lettres assyriologiques, tome I. երես 113—164 (1871 թ.)

լեզու էին ներկայացնում: Այդ գիտնականները քիչ թէ շատ սրամտութեամբ կարողացան որոշել մի քանի բառերի և դարձաւորների նշանակութիւնը և թէ և թոյլ՝ բայց կարծիք յայտնեցին թէ լեզուների որ ընտանիքին կարելի է վերագրել այդ լեզուն: Մօրգոմանն էր առաջինը, որը իւր վրայ առաւ այդ անյայտ ընագրերի արմատական լուծման պահասի լրացումը, որը 1882 թուին Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft - ում ղեկավարած Entzifferung und Erklärung der armenischen Keilinschriften von Van und der gegend-վերնագրով ընդարձակ աշխատութեան մէջ նկարագրեց և կարգաց մինչև այդ ժամանակ յայտնի բոլոր արձանագրութիւնները, սակայն այդ փորձը չափազանց անյաջող եղաւ: Ենթագրելով որ այդ արձանագրութեանց լեզուն ներկայ հայկականին նոյնանիշ է, Մօրգոմանը բոլոր բառերն ու դարձաւորները բացատրեց ներկայ՝ նորագոյն լեզուի բառգրքով և քերականութեամբ: Այդ տեսակ հայեացքը հետեւանք էր Մօրգոմանի սեպագրերի (սիսուեմի) եղանակի և ասորեստանի լեզուի մասին ունեցած թոյլ ծանօթութեան 1):

Ասորեստանի լեզուից բոլորովին տեղեկութիւն չունենալով, Մօրգոմանը վստահացաւ վանում գտնուած բուն ասորեստանական արձանագրութիւնը կարգաւ և մեկնել հայկական քերականութեամբ և բառերով: Մի ուրիշ ծայրայեղութեան մէջ ընկաւ Փրանսիացի գիտնական դօկտօր Ռօբէրտը, որը 1876 թուին հրատարակած - Etude philologique sur les inscription cuneiformes de l'Arménie - աշխատութեան մէջ ապացուցանում էր, որ այդ արձանագրութիւնները գրուած են ասորեստանական՝ սեմական լեզուով: Լեզուաբանական այդ բոլոր կուրեօղներին վերջ դրեց ֆրանսիացի արարագէտ և ասորագէտ Ս. Գիյարը (Stanislas Guyard) Journal Asiatique - ի 1880 թուի մայիսի և յունիսի համարներում հրատարակած վանի բեւաագրերի համառօտ տեսութեան մէջ իւր հանճարեղ գիտութիւնը (երես 510—513): Նոյն շատ յաջող գիտությունների անելով գտաւ, որ վանի արձանագրութեանց մեծ մասը վերջանում է միևնույն ասացուածներով և ենթագրեց, որ

1) Մօրգոմանի վերձանութեանց մասին տե՛ս . Արարատ . ամսագիր:

այդ դարձուածները դիմումն են աստուածներին՝ պատժելու նոցա որոնք կրփորձեն աւել արձանագրութիւնները. մի բանաձև, որով սոյորարար վերջանում են ասորեստանի թագաւորների պատմական արձանագրութիւնները: Այդ եզրակացութեան շնորհիւ Գիյարը բաւականին հիմնաւոր կերպով բացատրեց բառերի և դարձուածների նշանակութիւնը, որով և անսպասելի լոյս սփռեց վանի լեզուի քերականական ձևերի վերայ: Այսպիսով ահա արձանագրութեանց բանալին արդէն գտնուած էր:

Գիյարի մետօդից և գիւտից օգտուելով՝ Սկաֆօրդի համալսարանի համեմատական լեզուագիտութեան պրօֆեսոր և յայտնի ասորագէտ Սէյսը (A. H. Sayce) կարգաց բոլոր արձանագրութիւնները և իւր հետախուզութեանց հետեւեալքը հրատարակեց Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. vol. XIV Part 3 և 4 վանի բաւազգիրների մասին ընդարձակ յիշատակարանում: Սակայն Սէյսի գիտողութիւններն և եզրակացութիւնները պահանջեցին մեծ սրբագրութիւնների, ստուգումների, որոնք կատարուեցան Գիյարի ¹⁾ և Վիեննայի պրօֆեսոր Միւլլերի (D. H. Muller ²⁾ վերոյիշեալ աշխատութեան նշն հրատարակութեան յաւելուածի մէջ vol. XX Part. I. Բայց յամենայն դէպս այդ (նիւթերի) բաւազգիրների լուծման խնդիրը՝ շնորհիւ նորա աշխատութեանց՝ բաւական հիմնաւոր է, թէև գեռ վերջնականապէս չի լուծուած: Ինչ կը վերաբերի արձանագրութիւնների ժամանակագրութեան, արդէն վճռականապէս որոշուած է: Վանի արձանագրութիւնները անկասկած փաստերի վերայ հիմնուած՝ վերաբերում են IX-րդ դարու վերջերին և VIII դարու առաջին կիսին Քրիստոսից առաջ և գլխաւորապէս վանի հինգ թագաւորներին են պատկանում, որոնք յաջորդաբար իշխել են վանում՝ Սարգուրի I-նին, Լուտիպրի որդուն, Իշպուինին՝ Սարգուրի I-ի որդուն, Մէնուային՝ Իշպուինի որդուն, Արգիշտին՝ Մէ-

¹⁾ Melanges d'Assyriologie, Paris. 1883 թ. Journal Asiatique t. I. երես 261, 517, t. II. երես 306: t. III. p. 499. 8 serie.

²⁾ Oesterreichische Monatschrift für den Orient. (յունվ. 1885 և օգոստոս 1886) Die Keilinschrift von Achrut-Darga 36-րդ հատոր Abhand. Kaiserl. Wien. Akademie.

նուայի որդուն և Սարգուրի II-ին՝ Արգիշտի որդուն: Այս թագաւորութեան ժամանակագրութիւնը որոշուած է շնորհիւ արձանագրութեանց պալէօգրափիքական¹⁾ առանձնայատկութեանց: որոնք իրանց ձեւակերպութեամբ շատ նման են Ասորեստանի թագաւոր Ասուր — Նասիր — Աբալի (885—860 Քրիստոսից առաջ) և Սաղմանասար II - ի (860—825) արձանագրութեան և նոյնպէս շնորհիւ Ասորեստանի թագաւորների տարեգրութեանց ցուցմունքների:

Բայց չնայած այս ամենին՝ վանի արձանագրութեանց լեզուն և նիւթը ներկայացնում են շատ կողմերից բւեռաձեւ արձանագրութեանց մասին եղած գիտութեան (ասորեստանագիտութեան) ամենադժուարին և դեռ ևս մութ մասը: Այդ մասամբ նորեւիցն է: որ հետախոյզները ստիպուած են գործ ունենալ ոչ բաւականաչափ ճիշտ և ստուգուած նիւթի հետ: որպիսիք են այդ արձանագրութիւններից հանած պատճէնների մեծ մասը. նաև գլխաւորապէս այն պատճառով, որ դեռ ևս չի յաջողուել գտնել այն մերձաւոր բնտանիքը, որին կարելի լինէր վերագրել այդ լեզուն: Նա մի բոլորովին առանձին բան է ներկայացնում: Վրաց լեզուին նման մի քանի մասնաւոր երեւոյթները դեռ իրաւունք չեն տալիս ազգակից համարելու վրացերէնին, թէև այդ ազգակցութեան կարելիութիւնը այս արձանագրութիւններն ուսումնասիրողները համարեա բոլորն էլ ընդունում են: Տարաբաղդաբար կովկասեան լեզուների համեմատական ուսումնասիրութիւնը՝ մասնաւոր վրացերէնին՝ դեռ շատ անկատար է. յամենայն դէպս միայն վերագէտ լեզուաբաններից կարող ենք յուսալ այդ հարցի աւելի վճռական պատասխանը:

Բայց այժմս վանի արձանագրութեանց հետախոյզը հարկաւորուած է բաւականաճառ միայն ցայսօր յայտնի արձանագրութեանց նիւթերը իրար հետ համեմատելով: Երաւ է: այդ արձանագրութեանց բաւականին նշանաւոր մասը (մօտ 80 արձանագրութիւնք, որոնցից և մի քանիսը բաւականին ընդարձակ) գաղափարագիտների ընդարձակ գործածութեամբ, որոնք իւրեանց նշա-

1) Palaaios հին և grapho գրում եմ. հմտութիւն հին գրութեանց ընթերցանութեան:

Նախութեամբ ասորեստանականին նոյնանիշ են և արձանագրութեանց (սճի) ձևակերպութեան ասորեստանականին նմանութեամբ հեշտացնում են նրանց լուծումն (վերծանութիւնը)՝ բայց բառերի և դարձածներին մասը մնում է գեռ և սանհասկանալի և կմնայ՝ մինչև որ Վանի արձանագրութիւնները չբառանանք մեզ յայտնի որևէ լեզուով թարգմանութեան հետ՝ այսինքն Առգէտտայի քարի նման մի բան։

Առասաց հնագիտութեան և պատմութեան համար այդ արձանագրութիւնները առանձին նշանակութիւն ունին որովհետև Վանի արձանագրութեանց տիպարի շատ բնեւագիրներ գտնուած են մեր հայրենիքի սահմաններում։ Այս հանգամանքը՝ որպէս և արձանագրութեանց հնութիւնն ու նշանակութիւնը՝ պատմական և լեզուաբանական տեսակետից իրաւունք է տալիս մեզ՝ ռուս գիտնականների առանձին աշտարակութիւնը հրաւիրելու այդ բանի վերայ։ Չնայած արձանագրութեան այդ մեծ նշանակութեան, չնայած որ՝ ուղիղ երեսուն տարի է անցել այն ժամանակուանից, երբ յայտնի եղաւ, որ բնեւագիրները գտնուած են և Առասաց սահմաններում մեր ռուսաց հնագիտութիւնը լուրջ չէր պարտադրւում այդ աւարկայտի և այդ բանի մասին մեր գիտութիւնը շատ աղքատիկ էր, մինչգեռ այդ երեսուն տարուայ ընթացքում ռուսաց սահմաններում՝ այն է Արեւանեան նահանգում՝ գտնուած են քսանից աւելի բնեւագիր արձանագրութիւններ և այն էլ այնքան զգաւորականներից կամ հնագէտներից, այլ տեղացի բնակիչներից։ Այդ արձանագրութիւններից մեծ մասը գտնելու պատիւը անկասկած պատկանում է հայ եպիսկոպոս Մեսրոպ Աբգբաթեանին, որը ներկայումս Շամախու թեմի առաջնորդն է։ Վախճանական թուականների սկիզբներին գեռ վարդապետ կամ հասարակ մանական եղած ժամանակ՝ Մեսրոպը կարգում է Միսիթաբեանների աշխատութեանց մէջ, որ ներկայ հայաբնակ տեղերում գտնուած են սեպագիր արձանագրութիւններ և սկսեց հաւաքել այդ արձանագրութիւնները։ Այս սահայատաւանում են թաղրելով, որ նաքա չայց հին պատմութեան հետ սերտ կապ ունին։ Նորա ջանքերը

յաջագութեամբ պատկուեցան և եթէ արձանագրութիւններէց ոչ բոլորը գտնուած են նորա ձեռքով այնու ամենայնիւ մեծ մասը նա ինքն է գտել րոյորը առանց բացառութեան անձամբ քննել՝ գիտել քնդօրինակել է և շատ քիչ բացառութեամբ հրատարակել և Վ. Ե. արձանագրութիւնները հրատարակելու համար նա սկզբում ընտրեց Մտերեանի ձեռքով Մոսկուայում Հայերէն հրատարակուող «Համբաւարեր Ռուսիոյ» իսկ յետոյ Էջմիածնում հրատարակուող «Արարատ» ամսագիրը։ Նորա նկարները շատ անյաջող էին քայքայեալ համարում էին արեւմտեան այն գիտնականներին որոնք մասնագիտաբար պարապում էին Վանի արձանագրութիւններով ինչպիսիք էին՝ Մօրգամանը, Սէյսը, Միւլլերը, ունի ուշի ուշով քննում էին և ուսումնասիրում։ Վ. Ե. արձանագրութիւնները արեւմտեան գիտնականներին հասցնող միջնորդի գերը կատարում էր հանգուցեալ ուսուցչապետ Ք. Պ. Պատկանեանը, որը նայնպէս հաւատում էր նրանց հայկական ծագմանը, Համեմատաբար աւելի նոր ժամանակներս միայն Մեսրոպը եպիսկոպոսը գիմեց արձանագրութիւնները լուսանկարելուն, որի համար և բացեց սեփական լուսանկարչարան, տարաբաղգաբար այդ ձեռով նա գեռ շատ քիչ է օգտուել քայքայ և այնպէս այդ նկարներն են կազմում Վանի արձանագրութեանց մասին մեր ունեցած ամենալու շիւթը։ Մեզ մօտ՝ Ռուսաստանում, այդ արձանագրութեանց գիւտի մէջ Մեսրոպի գործունէութեան մասին յայտնի էր Պատկանեանի Ռուսաստանի սահմաններում գտնուած Վանի ձեռ սեպագիրների մասին համառօտ յօդուածից, որը հրատարակուեց Լուսաւորութեան Նախարարութեան ամսագրում 1883-ին։ Ներկայ 1892 թուին Մոսկուայի հնագիտական ընկերութեան անդամ ընտրուած Մեսրոպը արքեպիսկոպոսը ուղարկեց ընկերութեան իւր գտած բոլոր արձանագրութեանց լուսանկարները և նոցա գտնելու մասին համառօտ տեղեկագիրը։ Վ. Ե. Նիւթը միջոց է տալիս աւելի մեծ ճշտութեամբ և լրիւ հաշիւ ներկայացնելու մեզանում գտնուած արձանագրութեանց մասին և առիթ ներկայացնում նոր քննութեան ենթարկելու ինչպէս այդ արձանագրութեանց Նիւթը, նայնպէս և նրանց մասին գիտութեան

մշակած համեմատութիւնները, մանաւանդ՝ որ Մեսրոպը սրբազանի ուղարկածների մէջ կան և այնպիսիք, որոնք ոչ մի տեղ դեռ չեն հրատարակուած :

Ռուսաստանի սահմաններում գտնուած համարեա բոլոր արձանագրութիւնները կրում են այն հարստութեան թագաւորների անունները, որին իրենց ծագմամբ պարտական են վանի և նրա շրջակայքի շինութիւններն ու արձանագրութիւնները. — Մենուայ Արգիշտի և Սարգուի II: Ընդհանրապէս պէտք է նկատել, որ վանի թագաւորների արձանագրութիւնները գտնուում են վանից հեռու տեղերում — դէպի արեւմուտք, արեւելք և հիւսիս, որից կարելի է եզրակացնել, որ վանի թագաւորութիւնը դօրեղ միջոցին իւր նուաճումները տարածում էր բաւական ընդարձակ սահմանների վերայ: Բայց ըստ երևոյթին, ոչ մի տեղ վանի թագաւորները այնպէս հաստատուն չեն մնացել, ոչ մի տեղ այնպէս չեն աշխատել իւրեանց իշխանութեան յիշատակարանները կանգնեցնել, ինչպէս իւրեանց երկրի հիւսիսային՝ Կովկասեան լեռնաշղթային մօտ՝ սահմաններում: Այս բանին որպէս ապացոյց ծառայում են ցայսօր գտնուած արձանագրութեանց քանակութիւնը և նրանց բովանդակութիւնը: Այս բանի պատճառն այն է, որ նրանց հին թագաւորութեան կեդրոնը եղել է Արաքսի մօտ, որի մօտին մենք մանրամասն կրիստենք հետեւեալ գլխում: Արձանագրութեանց մեծ մասը բաժանուում է երեք խմբի ըստ երեք իրարից ոչ շատ հեռու տեղերի, որտեղ նրանք սկզբում գտնուեցան: Առաջինն է Սեանայ լճի արեւելեան և հարաւային կողմը, երկրորդ տեղն է Արաքսի ձախ ափին այն շրջանը, որտեղ ենթագրւում է Հայոց Արմաւիր քաղաքի գոյութիւնը՝ Էմիածնից հարաւ — արեւմուտք և երրորդն է Արմաւիրի հանդէպ Արաքսի աջ ափը:

Սեանայ լճի ափերին գտնուած է չորս արձանագրութիւն՝ երկուսը հարաւային ափին եղած Ալիշալու և Զախալու գիւղերում և երկուսը — արեւմտեան կողմի Օրդաբլու և Ատամխան գիւղերում:

Ալիշալուի արձանագրութիւնը 19 տող է՝ մինը ամենամեծերից՝

և գտնուած է Մեսրոպի ձեռքով միւսներից վաղ՝ 1869 թուին։ Նա փորագրուած է Ժայռի վերայ, որին բաղխում են ալիքները և նկարելը կարելի է միայն մակոյկից և այն էլ որոշ տարա՛ու-
թիւնից։ Նրա նկարը, որը տպուած է Մոսկուայում հայերէն հրա-
տարակուող Ռուսաց Համբաւաբերի մէջ 1863 ին, շատ անյաջող
է դուրս եկած, նորա վերայ չի կարելի ջոկել ոչ մի պարբերու-
թիւն։ Տարաբաղդաբար ցայսօր նոր և աւելի լաւ նկար չի վերցրած
և ուսումնասէր հետախուզներին անյոյս բան է ներկայանում նրա
ընթերցանութիւնը։ Սէյսը № LV իւր յիշատակարանի մէջ զետե-
ղել է այդ արձանագրութիւնը, բայց նա կարողացել է ջոկել միայն
մի քանի բառ։ Մեկնել Սէյսից աւելին, անկարելի բան է այն
նկարով, որը Մեսրոպից ուղարկուած է ընկերութեանս, մինչդեռ
այդ արձանագրութիւնը մեծ նշանակութիւն պիտի ունենայ, ո-
րովհետեւ նրա ընթերցանութեամբ կարելի էր պարզել այն հին
քաղաքի տեղը, որը ներկայ Ալիչալուի տեղն էր գտնուում, բայց դո-
րանից գաղափարագիրներին նայած, արձանագրութեան մէջ յի-
շուած են շատ ուրիշ երկիրներ։ Յայտնի չէ նոյնպէս թէ նա
որ թագաւորին է պատկանում, ջեմ կրկնիլ Սէյսի ենթադրու-
թիւնը այդ արձանագրութեան հաւանական բովանդակութեան
մասին՝ աւելի բարեռք համարելով սպասել համբերութեամբ մի
նոր նկարի։ Առաւիտանի արձանագրութիւնը (տես № XVI) գրու-
նուեց նոյն 1863 թուին և ներկայումս գտնուում է Թիֆլիզի
թանգարանում։ Նրա բաւականին լաւ լուսանկարը զետեղուած է
Կոլկասեան հնագիտութիւն սիրողների հրատարակութեան մէջ
1875 թուին։ Նա նշանաւոր է նրանով, որ թէև պատկանում է
Սարգուրիին, բայց դա վաճնի արձանագրութիւններից յայտնի
Սարգուրիներից և ոչ մինը չէ։ Սէյսը նորա հօր անունը կարգում
է Բապիս (ra—pi—is—hi—ni—se= որդի Բապիսի) բայց աւե-
լի ուղիղ է J—pi—tu—hi—ni—se այսինքն Խախտուի որդի (լու-
սանկարի վերայ այդ անունը բոլորովին պարզ չէ)։ Արդեօք այդ
Սարգուրին Սարգուրի II-ին յաջորդող վաճնի թագաւորներից
մի՞նն է եղել (վաճնի թագաւորների ազգատոհմից վերջինը)
կամ ինչպէս Սէյսը կարծում է, տեղական թագաւոր էր, այդ

Հարցը դեռ պէտք է մնայ առանց վճռի: Եթէ դա տեղական իշխան էր, բայց անուանակից վանի թագաւորների, այն ժամանակ կարելի կլինէր եզրակացնել, որ Սեանայ ծովի մօտերը բնակւում էին վանի ժողովրդին ցեղակից ազգերը, որոնք խօսում էին նոյն լեզուով, բայց մենք աւելի տրամադիր ենք կարծելու, որ արձանագրութիւնը վանի թագաւորներից մինին է պատկանում: Արձանագրութեան մէջ խօսւում է Սարգուրիի ձեռքով Տուլիունի քաղաքի նուաճման մասին, որը մայրաքաղաք է եղել Ուզուրիե-տինի երկրի: Եթէ քարը ճշմարտապէս պատկանում էր Ատա-խանի մօտ գտնուած ժայռին, այն ժամանակ կարելի է ենթադրել, որ այդ գիւղը գտնւում է հին Տուլիունի քաղաքի տեղը:

Օրդաբլուի (տես №VIII) և Զախալուի (տես № XV) արձանագրութիւնները Մեսրոբը գտել է 1883 թուին և հրատարակուած են Արարատ ամսագրում միևնոյն թուին: Օրդաբլուի արձանագրութիւնը (լճի հիւսիս-արեւմտեան կողմում) փորուած է, ինչպէս հաւատացնում է Մեսրոբը, չը տաշած լճափնեայ ժայռի վերայ. նա պատկանում է վանի Արգիշտի թագաւորին, որը այդ արձանագրութեան մէջ խօսւում է Քիէխունի և Խտիկունի քաղաքների նուաճման մասին: Գուցէ այդ քաղաքներից մինը՝ այն է Քիէխունին գտնւում էր ներկայ Օրդաբլուի տեղը: Խտիկունի քաղաքների Զախալուի արձանագրութեանը, նրա նկարը, որը տպուած է Արարատում, ներկայացնում է բնագիրը այնպէս այլանդակած, որ նշանագրերը վանի բեւազգիւրների նմանութիւնն անգամ չունին: Կարելի է կարծել, որ այդ արձանագրութիւնն ընդօրինակողը ուղեցել է տալ նշանագրերի ձևին Պարսից Աքեմենեանների արձանագրութեանց նշանների ձևը, երևակայելով, որ նա նոյն կամ նորա ազգակից ծագումն ունի:

Մեսրոբի ձեռագրի մէջ գտնւում է նորա նոր աւելի ճիշդ թէ՛ և ոչ բոլորովին բաւարար նկարը, որը այսուեղ յառաջին անգամն է հրատարակւում: Արձանագրութիւնը պատկանում է Սարգուրի II-ին Արգիշտիի օրոք, բայց տարաբախտաբար, այն քաղաքի անունը, որի նուաճման մասին որ խօսւում է նրա մէջ, կարելի է կարգաւ միայն ենթադրութեամբ: Անհրաժեշտ է վերց-

նել աւելի լաւ նկար այդ արձանագրութիւնից, որը գտնուում է գիւղի մօտի ժայռի վերայ:

Գտած արձանագրութիւններից կտրելի է եզրակացնել, որ Քրիստոսից առաջ IX-դ դարում Գեօղայեան լճի հարաւ — արեւմտեան ափերին խիտ բնակութիւն և ամուր քաղաքներ կային, որոնք գէպի իրենց էին գրաւում Վանի տշխարհակալ-ներին՝ Արգիշտիին և Սարգուրի երկրորդին: Գուցէ այստեղ տարող ժողովուրդը միւսնոյն ճեղին էր պատկանում, ինչին որ պատկանում էին Վանի բնակիչները, բայց յամենայն գէպս, եթէ այդ այդպէս չէր, պէտք է ենթադրել, որ այդտեղ եղել են Վանի գաղթականութիւններ և Վանի քաղաքակրթութիւն: Աւելորդ չէր լինի ուշագրութեամբ քննել այդ լճի և միւս ափերը:

Մետրոսքն իւր գտած արձանագրութեանց մեծ մասը յառկայնում է Բլուր կոչուած տեղին, որը գտնուում է Լճի մոտից 25 վերստ գէպի հարաւ-արեւմուտք: Այդ բլուրը, որի վերայ գտանւում են հին շինութեանց մնացորդներ, ինչպէս և Թափաղիպի գիւղը, որը գտնուում է բլրի ստորոտում՝ արեւելեան կողմը, հայերը վաղուց համարում էին հին առասպելական Արմաւիր մայրաքաղաքի տեղը, որը ըստ Մովսէս Խորենացու շինել է Հայկի թոռ՝ Արամայիսը Քրիստոսից 2000 տարի առաջ և որը աւերուել է առաջին դարում Քրիստոսից յետոյ: 1869 թուին Մետրոսքը Թափաղիպի գիւղում գտաւ երկու արձանագրութիւն՝ մինը 13 տողից (№ XI) միւսը երեք տողից: Այդ արձանագրութիւններն հետազօտեց հանգուցեալ պրօֆ. Կոստովիչը, որը թէև հրաժարուեց այդ կարգալուց, բայց գրելու ձևով՝ բնութեամբ՝ ընդունեց Միդիական, այսինքն նոյնատեսակ այն արձանագրութեանց, որպիսիք գտնուում են Գարէհ վշտասպի Բէհիտունեան II-դ սիւնի և Վանում Քսէրքսէի արձանի վրայ: Բայց այդ բանն էլ բաւական էր գիտնականների ուշագրութիւնը այդ տեղի վրայ սեւեռելու: 1880 թուի սկզբին Մոսկուայի հնագիտական ժողովի նախընթաց մասնաժողովում, որը պէտք է հետեւեալ 1881 թուին գումարուէր Թիֆլիզում, հանգուցեալ Մ. Յ. Լմինի առաջարկութեամբ՝ Վր-

ճըռուած էր պեղումներ կատարել ենթադրւած Արմաւիրի տեղը: Պեղումները կատարուեցան նոյն թուի հոկտեմբեր ամսին կոմս Ա. Ս. Ի և կոմսուհի Պ. Ս. Ուլարովի ձեռքով, այդ բանի մասին բաւական մանրամասն հաշիւ զետեղուած էր ժողովի աշխատութիւնների մէջ տեղական քարտէսով: (Տես երես 439—449 Հետախուզութիւն այն տեղի, ուր ենթադրւում էին Արմաւրի աւերակները):

Ինչպէս Բլուրը, այնպէս և բոլոր շրջակայ տեղերն ու բլուրները և գէպի արեւելք գտնուող գերեզմանները պեղեցին մեծ փութաջանութեամբ և շատ տեղերում, ուր պեղումները մինչև մայր հողն էին հասցնում, պեղումները տեւեցին եօթն օր շարունակ, բայց այնուամենայնիւ բացառական հետեւանքի հասցրին: Ինչպէս շինութիւններն, այնպէս և գերեզմաններից հանած իրերը ըստ կոմսի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան՝ Քրիստոսից յետոյ երրորդ դարու գործ են և այնպիսի մի հին քաղաքի հետ, ինչպիսին է Արմաւիրը, ոչ մի կապ չունին: Այսպիսով ակներև է, որ թէ պեղումներից առաջ և թէ յետոյ գիտած բւեռագիր արձանագրութիւնները ծառայել են որպէս շինութեան նիւթ և բերուած են ուրիշ՝ թէ և գուցէ՝ Բլուրին մօտ տեղից: Որովհետև վերջը պարզուեց, որ բւեռագիր արձանագրութիւնները ոչ թէ Միգիական, այլ Վանի ծագումն ունին և նրանց լեզուն հայերէնի հետ ոչ մի կապ չունի, հետեւապէս նրանք ոչ մի առնչութիւն չեն կարող ունենալ հայկական Արմաւրի հետ, թէկուզ նա իրօք գոյութիւն ունեցած էլ լինէր¹⁾: Չնայած այդ բանին, ինչպէս Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը, այնպէս և ուսուցչապետ Պատկանեանը գոհ չէին կոմս Ուլարովի պեղումներով և պնդում էին

1) Թէ Հայկական Արմաւիրը առասպելական մտացածին քաղաք չէ և իրօք գոյութիւն է ունեցել, այդ մասին ոչ մի խօսք չէ կարող լինել: Բոլորովին անկախ մեր պատմիչներից՝ Արմաւիրը ծանօթ է աշխարհահռչակ մեծ աշխարհագիր և աստղաբաշխ Պտղոմէոսին, Բ. գ դարում (Ե. 16), Արմատիարա կամ Արմատուրիա անունով, Ակներև է որ պ. Նիկոլսկու կասկածը Արմաւիրի գոյութեան մասին անհիմն է և հակառակ դրական փաստերի:

շարունակել՝ այն փաստի զօրութեամբ, որ յետոյ սրբգ. Մեսրոպ-
բը միւսնոյն տեղում գտաւ գարձեալ ութ (իսկապէս 6) նոր
բւեռագիր արձանագրութիւններ: Այդպէս պնդելը նրանց կող-
մից կարելի է բացատրել միայն արձանագրութեանց ծագման
մասին ունեցած թիւր կարծեօք և հայ գիտնականների շատ
քնական յափշտակութեամբ՝ այն մտքով, որ կարողանան գտնել
Հայաստանի հին մայրաքաղաքը: Մենք հիմն ունինք կարծելու, որ
Արմաւիրի մասին հայկական զրոյցը հիմնուած է այն աւան-
դութեանց վերայ, որ արիական հայերը ժառանգել են Անդր-
կովկասի վրայ վաճի գերիշխանութեան դարեշրջանից: Բլրից
և Թափաղիպից ոչ շատ հեռու՝ Արաքսի միւս ափին իրաւ գտնը-
ւում էր վաճի այդ գաւառի փոխարքաների աթոռանիստը, որի
յիշատակը ստեղծել է Քրիստոսից մի քանի հազար տարի առաջ
այդ տեղ գոյութիւն ունեցող հայոց մայրաքաղաքի մասին ա-
ռասպելը: Թէ այդ ինչ քաղաք է, գորա մասին ստորեւ կրիստենք:
Բլուրի մօտ (որ և Արմաւիր) գտնուած բոլոր արձանագրու-
թիւնները տասն են հաշւում: Բայց նրանցից երկուսը գտնուած են
Արաքսի աջ ափին՝ այն տեղին հանդէպ, ուր գտնուում է Բլուրը,
հետեւապէս և չպէտք է այդ կտրգին վերագրուեն, այդպիսով
կլինէր միայն ութ արձանագրութիւն: Բայց որովհետեւ Արմա-
ւիրի արձանագրութեանց կտրգին դասուած են և նրանից հինգ
վերստ հեռու դէպի հիւսիս՝ Սարգարապատում ամառս գտնուած
արձանագրութիւնը, ուստի Արմաւիրի արձանագրութիւնները հաշ-
ւում ենք իննը: Նրանցից երեքը պատկանում են Արգիշտիին, չորսը
Սարգուրի II-ին, մինը անանուն է, իսկ մինն էլ ներկայացնում
է անլուծանելի մի հատուած: Այդպիսով ուրեմն՝ արձանագրու-
թեանց մեծ մասը պատկանում է Արգիշտիի որդի Սարգուրի II-ին:
Բացի 1869 թուին գտնուած երկու արձանագրութիւններից,
որոնց մասին վերը խօսեցինք՝ (13 տողով Արգիշտիինը և երեք
տողով անանունը), 1881 թին գտնուած են դարձեալ Սարգուրիի
երեք արձանագրութիւններ (№ VIII) տասն երկու տողից, (№
XIV) ութ տողից, 1883 թուին գտնուեցաւ Սարգուրիի արձա-
նագրութիւնը (№ XII) տասն և երեք տողից, 1885 թուին մի

անանուն արձանագրութիւն (№ XVII) տասն և մէկ տողից և 1886 թուին դարձեալ մի արձանագրութիւն տասն և երեք տողից, որը ներկայացնում է 1869 թուին գտած Արգիշտիի № X արձանագրութեան սկիզբը: Այս բոլոր արձանագրութիւնները՝ բացի 1883 թուին գտնուածից, որը տասն և երեք տողից է բաղկացած և Սարգարապատինից, բոլորը կտոր կտոր են (Фрагментарны) և լուծելու մեծ գիտարութիւններ են ներկայացնում: Այստեղ առաջ կրեւերնք Արմաւիրի կոչուած արձանագրութիւններից ամենաաչքի ընկնող կտորները: Նրանցից մինում՝ (№ XI), որը գտնուեցաւ 1886 թուին և պատկանում է Արգիշտիին, խօսւում է Ազանի երկրի՝ որպէս իւր որդու իշխանութեան կամ սատրապութեան մասին: Իսկ (№ IX) մէջ, որը գտնուեցաւ Սարգարապատում, խօսւում է Արգիշտիի որդու պալատի շինութեան մասին: Ո՞վ է արգեօք այդ Արգիշտիի որդին, արձանագրութեան մէջ ոչինչ չի ասուած, (նորա անունը երեւի բեկուած մասի վրայ էր փորագրուած), բայց հաւանականօրէն նա Սարգուրին էր, որը և յաջորդեց Արգիշտիին: Նորա փոխարքայութեան յանձնուած Ազանի երկիրը, ակներեւ է, որ Արգիշտիի նուաճած հիւսիսային գաւառներից մինն էր: Այսպիսով երեւում է, որ Արգիշտին առանձին նշանակութիւն էր տալիս իւր թագաւորութեան այդ մասին՝ այն տեղ իւր որդուն փոխարքայ նշանակելով: Ստորեւ մենք կտեսնենք, որ և Արգիշտիի նախորդը՝ Մենուան—Արգիշտիի հայրը՝ Արաքսի ամերին ունէր փոխարքայութիւն, որը նոյնպէս իւր որդիներից մինին էր յանձնել:

Սարգուրի II-ը, յաջորդելով իւր հօրը, առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում այդ գաւառի վերայ և այդ տեղ աւելի շատ արձանագրութիւններ է թողել նա, քան իւր նախորդներից որեւէ մէկը: Նորա ամբողջ և անվնաս մնացած (№ XII) 13 տողից բաղկացած արձանագրութիւնից մեծք տեսնում ենք, որ այն տեղ ուր գտնուում էր արձանագրութիւնը, Սարգուրին պալատ և տաճար կանգնեց, որը և նուիրեց իւր աստուածներին: Երեւի հէնց այդ տեղ էր գտնուում Սարգուրիի և նրա նախորդների մայրաքաղաքը, երբ նրանք այդ երկիրների փոխարքայ էին:

Այստեղ պէտք է նկատել և այն, որ Բլուրի (կամ Արմաւիրի) մօտ գտնուած ինն արձանագրութիւններից նօթը գտնուած են Լլմիածնի հոգեւոր ճեմարանում: մինը Բլուրի հիւսիսային ստորոտում գտնուող Մողարայազիզ գիւղի եկեղեցու դրանը և մինն էլ այդ եկեղեցու երեցփոխանի մօտ: Միթէ չէր կարելի աւելի վայելուչ տեղ զետեղել այդ տիեզերական պատմութեան համար առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող յիշատակարանները: Եթէ նրանք գտնուած լինէին Անգլիական հողի վերայ, վաղուց արդէն Բրիտանական թանգարանին օրոյէս զարգ կժառայէին 1):

Պատմական աւելի մեծ նշանակութիւն ունին Բլուրին թէ և մօտ և նրա հետ սերտ կապ ունեցող մի ուրիշ կեդրոնում գտնուած արձանագրութիւնները, այն է Բլուրի հանդէպ Արաքսի աջ ափին գտնուածները: Այստեղ՝ գետին մօտ գտնուած է մի գիւղ՝ Տաշ—բուսուն անունով, որը տեղական բնակիչները համարում են Արմաւիրի հիմնադիր Արամայիսի թոռան Յուակի շինած առասպելական Յուակերտ քաղաքը 2): Այդ գիւղի մօտ գտնուեցան երեք

1). Մի քանի անգամ կծու նկատողութեանց տեղիք է տուել սեպածե արձանագրութեանց անխնամ պահպանութիւնը, և իրաւամբ, Մի ժամանակ այդ քարերը բաց երկնքի տակ ձգուած էին ճեմարանի գաւթում: Նրկար բողոքներից յետոյ վերջապէս մի հասարակ հողի և փայտեայ ծածկոյթ շինուեց, բայց այսուամենայնիւ քարերը պաշտպանուած չէին ջարդուելուց, վնասուելուց: Աւերջապէս այժմ՝ այդ բոլոր արձանագրութիւնները զետեղուած են ձեւ: շինութեան ստորին յարկում մի սենեակի մէջ, Անհրաժեշտ է այդ սենեակը պահել մաքուր և յատկացնել միմիայն արձանագրութեանց պահպանութեան, իրրեւ պահարան, Գծրաղգարար աւելի վատ է պահուելիս եղել (և հաւանականաբար նոյն վիճակի մէջն է և մինչև այժմ) Թիֆլիսում գտնուած միակ բեռնագիր քարը, որ բերուած է Սարիգամիշից, Եյդ արձանագրութիւնը, ինչպէս հաղորդեց մեզ պ. Նիկոլսկին, վայր է ձգուած Թիֆ. Ըրքունի Թանգարանի շինութեան գրասում, ճիշտ անձրևաջրի խողովակի տակ, մինչդեռ Մուսէոնի շքեղ գահլիճներում իրրեւ շատ թանկագին բան շարուած են կոփասեան աղ. գերի տիպարների մոմից շինուած խրատիլակները, Մեղանում այժմ ոչ թէ 7 այլ տասը արձանագրութիւն կայ: Մողարայազիզում մնացած վերջին քարն էլ այս օրերս բերել տուի ճեմարան:

ՄԻԱՐԱՆ:

2) Յուակերտ և Տաշբուսունը նոյնացնելը, հարկաւ, ոչ մի գիտնական

սեպագիր արձանագրութիւններ, որոնցից մինը 24 տողից, (№ I) ժայռի վրայ փորագրուած, գտաւ ակադեմիկ Կեստները 1864 թուին, իսկ միւս երկուսը—Մեսրոպը սրբազանը 1886 և 1888 թուականներին. (երկուսն էլ 11 տողից): Ինչոր երեք արձանագրութիւններն էլ պատկանում են Մենուային: Առաջինից երեւում է, որ արձանագրութիւն գտնուած տեղը կոչւում էր «Երիզուայի որդու երկիր», Երիզուախի, իսկ Մենուայի նուաճած գլխաւոր քաղաքը—Լուսնունինի:

Հազիւ թէ կարելի լինի կասկածել այն բանում, որ Լուսնունինի քաղաքը, ինչպէս արձանագրութեան մէջ ասուած է (Մենուայի ալիւնինի) «Մենուայի բնակավայրի» վերակոչուած, վանի իշխանութեան հիւսիսային այն կեդրոնն էր, որտեղ բնակւում էին փոխարքաները, որոնք, ինչպէս տեսանք, արքայական տան անդամներ՝ արքայորդիքն էին: Շատ հաւանական է նոյնպէս, որ յետագայում հէնց այդ քաղաքը արիական հայերին ծառայեց որպէս հիմք Արմաւիրի մասին եղած առասպելների. երբ նա կործանուեց, նրա արձանագրութիւնները կարող էին տեղափո-

կամ դրական հիմք չունի. Այսպիսի վայրիվերոյ նշանացումները հին և նոր անուանակոչութեանց ոչ միայն չեն նպաստում գիտնական խուզարկութեանց, այլ և մեծամեծ և շատ անգամ ծիծաղաշարժ շփոթութիւններ են առաջ բերում: Այսուամենայնիւ ամեն հաւանականութիւն կայ կարծելու, որ վիպական Յոլակերտը նոյնն է հինգերորդ դարում յայտնի՝ իսկապէս գոյութիւն ունեցող՝ Չողակերտի հետ: Ցարբերութիւնը միմիայն ուղղագրական է, Իսկ հինգերորդ դարի Չողակերտը մեր միջնադարեան բժշկարաններում յիշուած է՝ Չողկերտ, Չորկերտ ուղղագրութեամբ: Հայր Ալիշանը Չողկերտի մասին գտած տեղեկութիւններն ի մի ամփոփելով («Այրարատ» եր. 122) այն եզրակացութեանն է գալիս, որ Չողկերտը այժմեան Գարագալէն (Ղարաղալա) է, բայց մենք մի դրական ապացոյց չենք գտնում այդ վարկածը հաստատող, Այս միայն հաւաստի է, որ թէ վիպական Յոլակերտը և թէ պատմական Չողակերտը կամ Չողկերտը Մասիսի ոտքումն էին, այժմեան Սուրմալի (հին՝ Սուրմարի) գաւառում:

խուել Արաքսի միւս ափը մի նոր քաղաք շինելու բլուրի վերայ, IV դարում Գրիստոսից առաջ, ինչպէս և ուրիշ տեղեր: Միւս արձանանագրութեան մէջ (տես № II) Մենուան խօսում է լուխիունի քաղաքում կառուցած պալատի մասին. արդեօք դա առանձին քաղաք էր, թէ լուխիունի անունը լուսնունինիի ուրիշ ձևն է, որոշելը դժուար է: Տաշբուլունի երրորդ արձանագրութիւնը, որը այստեղ առաջին անգամն է հրատարակուում (տես № III) հետաքրքրական է նրանով, որ վեցերորդ տողում խօսւում է Մենուայի որդու մասին, որին հայրը յանձնեց իւր վերաշինած տաճարն ու պալատը, բայց դա ոչ թէ յետոյ Մենուային յաջորդող Արգիշտին էր, այլ նորա եղբայրը, որի անունը տարաբաղաբար չի մնացել: Այսպիսով երևում է, որ հիւսիսային Վերիդուայի որդու երկիր (կամ Երիդուախի) կոչուած գաւառի նուաճողը իսկապէս Մենուան էր: Նա շրջապատեց լուսնունինի քաղաքը և տուեց իւր որդուն բնակուելու: Նորանից յետոյ, ինչպէս արդէն տեսանք, իրեն յաջորդ Արգիշտին էլ յանձնեց այդ երկիրներն ու քաղաքը իւր որդուն, հաւանականաբար Սարգուրի II-ին:

Տաշբուլունի (Յուլակերտի) արձանագրութեանց խմբում մենք դասում ենք և նորանից ոչ հեռու դէպի արևմուտք գտնուած երկու արձանագրութիւնների, նրանցից մինը մի տողից, որը գտնուեց պարսից Գազանչի գիւղի մօտ, (տես № IV) որը նոյնպէս Մենուային է պատկանում: միւսը փանիկ գիւղի մօտ՝ երեք տողից բաղկայած մի հատուած, որը դժուար լուծանելի է:

Բայց վանի գերիշխանութիւնը տարածւում էր աւելի հեռու, քան Սևանայ լիճը և Երևան քաղաքը: Մենք ունինք Արգիշտիի երեք շատ հետաքրքրական և լաւ պահպանուած արձանագրութիւններ՝ Երևանից դէպի հիւսիս զանազան տեղերում գտնուած: Նրանցից մինը, որը 1863 թուին գտաւ Մեսրոպը արքեպիսկոպոսը Էլար (Երևանից դէպի Թիֆլիզ առաջին կայարան) գիւղում, պատմում է Արգիշտիի Էտիունի երկրի և Դարան քաղաքի նուաճման մասին: Որովհետև Արգիշտիի վանում գտնուած

արձանագրութեանց մէջ յաճախ յիշուած է նորա արշաւանքների մասին Եփիունի երկրում այդ պատճառով սոյն ժայռի վերայ փորագրուած արձանագրութիւնը կարելի է դարձնում այդ քաղաքի տեղի որոշումը: Ըստ Մեսրոպի վկայութեան, այդ ժայռի մօտ գտնուում են մի ինչ որ ամրոցի աւերակներ և այդ պատճառով գէպքը բերած միջոցին աւելորդ չէր լինիլ այդ ամրոցի վերայ ուշագրութիւն դարձնել: Միւս արձանագրութիւնը գտնուում է Արագած լեռան մօտ՝ հայկական Կուլիջան գիւղից ոչ հեռու. (տես № VII): Եւ որովհետեւ այդ արձանագրութեան մէջ յիշուած քաղաքը, կոչուած է Կուլիաինի, ուստի և հիմք կայ այդ երկու անունները բաղգատելու կամ նոյնացնելու: Վերջապէս ամենահիւսիսային արձանագրութիւնը գտնուեց Արեքսանդրապոլից ութ վերստ հեռու գէպի հիւսիս արեւմուտք՝ Ղալինջա կոչուած տեղում (տես № V): Մարմաշէն վանքի աւերակների մօտ: Արձանագրութիւնը բաղկացած է հինգ տողից և խօսում է Արգիշտիի ձեռքով Երիաի երկրի և Իրգանիունի քաղաքի նուաճման մասին: Երիաի երկիրը վանի մեծ արձանագրութիւնից երեւում է որպէս մի մասն Եփիունի երկրի, որի մասին մենք վերը խօսեցինք, որից պէտք է եզրակացնել, որ Եփիունի անունը ընդհանուր էր վանի ամբողջ մի նահանգին, որը համապատասխան էր մեր Անգրկոսկրասին 1):

1) Էլարի արձանագրութեան 2-րդ տողում ('նիկոլսկու հրատ. թ. VI) յիշում է այս աշխարհը Է - տի - ու - նի - նի անուանակոչութեամբ, Ունի կամ Ունինի վերջաւորութիւնը բոլորովին նոյնն է մեր Նախարարութեանց և նրանց կալուածական երկիրների ունի վերջաւորութեան հետ: Արիացի հայերը գալով Հայաստան անշուշտ չէին կարող ոչնչացնել յաղթուած ազգի աշխարհների և քաղաքների բոլոր յատուկ անունները, որոնցից շատերը պէտք է որ պահուած լինէին յաղթող ազգի բերանում և սերնդից սերունդ աւանդուէին: Աւարտու (Արարատ), Բիայնա (Վան), Տուշպա կամ Տուսպա (Տոսպ), Նոյնպէս և թագաւորների կամ գիւցազունների անունները՝ ինչպէս Արամէ (Արամ) Մենուաշ կամ Մենուաս (Մանաւազ) և ընդ գեղեցիկ և դրական ապացոյցներ են այս բանին: Ուստի և ակներև է այն մեծ կարևորութիւնը, որ պէտք է տալ մեր պատմութեան մէջ պահպանուած հին, վաւերական (յատուկ) անունների և բեռնագիր ար-

ինչ որ վերաբերում է Ռուսաստանում գտնուած արձանագրութեանց պատմական և լեզուաբանական ուսումնասիրութեանը, պէտք է ասել, որ նոցա վանի միջնաբերդի արձանագրութեանց հետ ունեցած անխզելի կապի շնորհիւ՝ այս ուսումնասիրութիւնը հնարաւոր է միայն այդ արձանագրութեանց շարքում և նրանց հետ միասին: Ընդհանուր հարցեր պարզելու համար մենք առաջ ենք բերում պրոֆ. Սէյսի վերայիշեալ աշխատութիւնները, որը փորձ փորձեց մեզ մօտ գտնուած արձանագրութիւններից մեծ մասը լուծելու, օգտուելով նաև Գիյարի և Միւլլերի գործերով: Սակայն այդ արձանագրութիւնների՝ ըստ նոցա տեղի՝ ամբողջութիւններ կազմելով և նրանց բովանդակութիւնն ու լուծումը նորից աչքի անցկացնելով, մենք՝ այսպէս ասած՝ միայն մի որևէ երկրին պատկանելու (территориально) կամ ազգային տեսակէտով չենք առաջնորդուում: Այս արձանագրութիւնները ասորեստանական ժամանակակից տարեգրութեանց հետ անձամբ ուսումնասիրելու համոզեց ինձ, որ Արաքսի հովիտը, որտեղ գլխաւորապէս գտնուած

ձանագրութեանց մէջ յիշուածների ժիմեանց հետ բաղդատութեանը, Այս բաղդատութիւնից կարող ենք մենք մեծ լոյս սպասել սեպածև յուշարձանների շատ մութ կէտերը ըստ կարելոյն պարզարանելու համար: Միայն թէ այս բաղդատութիւնները պէտք է լինին մեծ զգուշութեամբ և՛ եթէ հնարաւոր է՝ պատմական ապացոյցներով: Ունենալով շղթայի երկու ծայրերը չպէտք է անուշադիր թողնել միջի միաւորող օղակները, որոնք ձգուելով դարերի երկայնութեամբ կապում են հեռաւոր անցեալը (մօտ 2500 տարուայ) ներկայիս հետ: Այսպիսի պատմական ապացոյց մենք չենք գտնում, օրինակ, հին Կուլիաիւնի և այժմեան Կուլիջան անունների մէջ: Մենք չգիտենք թէ մի կամ մի քանի դար միզնից առաջ կար արգեօք այդ Կուլիջան անունը, որը կարող է բոլորովին պատահական նմանութիւն ունենալ հին Կուլիաիւնի անուն հետ: Մեզ աւելի հիմնաւոր է թուում մեր պատմական հին անունները համեմատել բնեռագրերում յիշուածների հետ: Այսպիսի մի բաղդատութիւն աւելորդ չենք համարում անել Ուրարտական արձանագրութեանց Էտի - ունի անուն և մեր հնագրեան աշխարհներից մէկի—Ուտի - անունակոչութեան միջև: Մեր հին Ուտին՝ ծանօթ Ն. Գ. դարի գրողներին և սրանցից էլ առաջ Յոյներին՝ ունէր իւր սեպհական ժողովուրդն ու լեզուն—Ուտէացիք—և

են մեք արձանագրութիւնները՝ վաճի թագաւորութեան՝ կամ
գործածելով ասորեստանական աւելի համապատասխան անունը՝
Ուրարտուի թագաւորութեան՝ գլխաւոր կիւրոնն և նրա սկզբնա-
ւորութեան տեղն էր։ Այս հարցը աւելի պարզելու, նոյնպէս
և Ուրարտուի թագաւորութեան պատմական նշանակութիւնը
որոշելու համար, մինք արձանագրութեանց բովանդակութիւնից
առաջ զետեղում ենք մեր հիւսուածքը՝ այդ թագաւորութեան
Ասորեստանի հետ սկսեցած քաղաքական և քաղաքակրթական
յարաբերութեանց մասին, ասորեստանական և վաճի վաւերա-
գրերից քաղուած։

Թարգ. Ռուսեր. ԵՂԻՇԷ ԱՐԵՂԱՅ ՄՈՒՐԱԴԵԱՆ.

(Կը շարունակուի.)

գրեթէ անմիջապէս կից էր Սեան լճին հիւսիսից, տարածուելով մինչև
Պուր գետը, Այթմեան Ուտէացիների բնակավայրը աւելի ևս հիւսիսում
է, Պովկասեան լեռների ոտքում՝ Նուխուայ մօտ (նիժ, Վարդաշէն),
Ակններ և որ դարերի ընթացքում այս ժողովուրդը ստիպուած է եղել
հետզհետէ գէպի հիւսիս քաշուել, ուստի և անհաւանական չէ որ նա-
խահայերի ժամանակ այդ ազգն ապրելիս լինէր աւելի ևս հարաւում, այժ-
մեան Էլարի շուրջը, Էլարը նախկին Ուտի նահանգից հազիւ մի քանի
տասնեակ քիլոմետր հեռու է, Եթէ ստուգուի Ուտի և Էտի - ունի ա-
նունների նոյնութիւնը, այն ժամանակ պէտք է ենթադրել, որ Ուտէացիք
Սեանի հարաւային ափերից տեղափոխուել են նոյն այդ լճի հիւսիսային
զառիվայրերը, պատմութեան ընթացքում հետզհետէ քաշուելով դէպի
Պովկասեան մեծ շղթան, կամ թէ ոչնչանալով հարաւային նահանգնե-
թիւն դարձնել Ուտէացիների մնացորդների բարբառի վրայ և որոնել թէ
արդեօք ունի՞ որ և է կապ այդ բարբառը Ուրարտեան արձանագրութեանց
լեզուին հետ։